

Feszültség, sűrűség, heterogenitás. Az elviselhetetlen nyitottság poétikájáról

Utak Pilinszky János *Infinitívusz* című költeménye felé

*Még ki lehet nyitni.
Es be lehet zárni.
Még föl lehet kötni.
Es le lehet vágni.
Még meg lehet szülni.
Es el lehet ásni.*

(Pilinszky János: *Infinitívusz*)

Hat sor. Hat, csak közlésre szorítókozó, kijelentő mondat. Hat, csak közlésre szorítókozó, felfoghatatlan intenzitású kijelentő mondat. Mindemellett olyan megszólalás, közlemény, rögzítés, amelyről elsőre és sokadára is úgy érezzük, paradox módon semmiféle körülményről *nem ad számot, nem hajlandó számot adni* – egyetlen szempillantásba összesűrűsödő feszültség, megállított mozgás, kimerevített látvány, amelynek forrását, szemtanúját, a megszólítót, annak megszólítottj(á/ai)t/jelöltjeit, ha „vannak”: döntéskényszerreit, de a döntőköket sem, helyszínét, helyszíneit, idejét és időbeliségét, előzményeit, a létező e világi történetiségeként azonosítható, legalább egy kapaszkodó eseményét sem/nem ismerjük (csak *megelőlegezettségét*); csupán valamilyen monologikus párbeszéd (mint másokra/valamire való folyamatos irányultság), illetőleg beszédidő azonosítható, amely oly értelemben tekinthető engedmény nélkülinek, hogy idővonatkozása (a háromszori *még* ezt erősíti) „meghatározatlan végpontot foglal magában, egy a beszédidő alatt fennálló állapothoz képest” (TOLCSVAI NAGY 2002; 166).

Miért e *lecsökkentett* világ, mi ez a lemeztelenítés? Miféle dialogicitás ez, s miféle időszerkezettel és -aspektussal bír, miféle időben lélegzik? Miért pillanthatunk a *világra*, miért ilyen *összesűrűsödésében*? Miféle és *mi* ez az *összegzés*?

Az *Infinitívusz* című vers sajátágaként elsőnek a mindegyik versmondatra jellemző elliptikus szerkesztettséget emelhetjük ki: jelöletlen a cse-

lekvés lehetőségében megszólított szubjektum viselője, elszenvedője, mindegyik versmondat tárgya. Hasonló intenzitással – bár nem hiány(zó)ként aposztrofálva – lüktet minden páratlan sor elején a *még* határozószó, amely Tolcsvai Nagy Gábor fent idézett megállapításán túl és mellett a meg nem haladást (hogy valami nem ért el valamely határt, nem haladt túl rajta), de egyúttal azt is implikálja, hogy valami bekövetkezésének egyelőre még nem szűnt meg, még adott, illetőleg még *visszavehető* a lehetősége. És ennek a *visszavételnek* a ritmusaként¹ van jelen az *és* kötőszó és az általa felvezetett mindegyik gondolatalakzat, amely megtöri, megdermeszti az előtte rögzített által artikulált létezőszerkezet-lehetőségeknek/létezőtársaságoknak/létvonatkozásoknak megnyílt időt. Iszonyatos súllyal és szabadsággal, magát elkerülhetetlennek felmutatva lép elő, visszametszi az előtte felemlítettnek a nyitottságát és beágyazottságát, de oly módon (minthogy igei összetevője a *még* felvezette gondolatalakzat főnévi igenevének igei jelentés-összetevőihöz képest ellentétes cselekvést konceptualizál), hogy azt érezzük, észrevétlenül, hirtelen már bekövetkezett, befejezett jelenné lett a *kinyí(l)tás*, a *felköt(tet)és*, a *szül(et)és*, hogy valósággá lett, a lehetőség végül létté vált. De mindez, ez a befejezett jelen akárha azonnal kívül is rekedt saját magán (ki-, visszavonódott), nyomára nem bukkanhatunk, árnyékáról egyetlen emlékezőt sem faggathatunk, hozzáférhetetlen lett: mintha nem lenne tulajdonsága, eleme a megközelíthetőség, a hozzáférhetőség és a kérdezhetőség... És ami ennek az *és*-nek *marad*, az nem más, mint a saját maga artikulált lehetőségek: *zár(at)ás*, *levág(at)ás*, *elásás*, amelyek mint-hogy magukat nem tudhatják érthető viszonylatban kimondani, nem felismerhető nyitottságként zuhannak, miközben nem tudhatnak *múlni* – mint valami állandó ítélet alatt álló létezés.

Egy kettős, köztes állapot rajzolódik ki: a *még* által rögzített gondolatalakzatok léttelen létté vedlenek át, elnémuló/elnémított *üveg mögötti* jelenekké; az *és* gondolatalakzatai a pillanatban nem részesülő olyan csöndek-ké, amelyek sosem késhetnek meg, megrekedtségükben egy felfoghatatlanul elérhetetlen közelség remegéseként végtelenülnek, válasz nélküli ürességekként tűnnek fel.

---

¹ Itt szeretnék rávilágítani arra, hogy a hatsoros versszöveg mindegyik sora azonos szótagszámú: hat-hat szótagú. Ez egyrészt az egymástól nem különbözés, másrésztől pontos, azonos *súllyal* időző *megtörténés* jelentéslehetőségeit hozhatja játékba, harmadrészt egy olyan jelentésséget is implikál, amelyben a kezdő- és végpontok bár kijelölhetőek, de az azonosság bizonyossága magában föloldja azokat. A megkülönböztetlenség, nem megkülönböztetés, nem megkülönböztethetőség fogalmái is felfakadhatnak, és ebbe a mederbe szivároghatnak be az el nem kerülhetőségnek a különböző jelentésrétegei.

Valamiféle sűrítmény tárul elénk, alig-derengések, *létvázlatok* (Paul Celan), *fényvázlatok*, *nem csöndek közötti csöndek rétegződései* (Jász Attila), *a nincsbe befűrődva* (Bányai János) állapot – és nem értjük honnan vétettek, miként az egymás mellettiségük (vö. TOLCSVAI NAGY 2002; 124), és mitől ez az eltartottság/eltávolítottság/illékonyosság *saját maguktól*? Pontosabban, nem értjük, nem fogadjuk el, hogy nem tárul fel valami (hogy nem feltárókként tudunk megindulni), nem hirdeti ki magát elérhetőségében, időbeliségében, okozatiságában, indokoltóságában egyetlenegy olyan *valami*, amelynek *közvetlenségjelzését* – Kulcsár Szabó Ernő szavaival – ki tudnánk tapintani.²

Mindez, ez az eldöntetlenség, ez a zavarosságnak, a pontatlanságnak feltűnő *magyarázkodás* a megértési közeg rendkívüli tágasságára és ennek nyomán telítettségére utal, arra (is) tehát, hogy a megértési folyamatban egymásba oldódtak (egymással átfedésben mutatkoztak) azok az értelemkonstrukciók, amelyek valamilyen narratívumot igyekezve feltárni a versszöveg beszédegységei (nemcsak a *még-és* mondatpárok, hanem minden egyes önálló beszédegységként is tételezhető sor: mondat, kijelentés, rögzítés) között egyféle közvetlen oksági levezethetőséget és időben zajlást próbáltak tételezni; ugyanakkor, mindezzel egy időben, ezekre a beszédegységekre lezáratlanságuk, nyitottságuk okán egyidejű érvényességként is tekintettünk: nem egymásra következő, de felgyülemelő látványokként³ azonosítva azokat.

---

² „Holott a semmi van jelen, / a világ azért tovább lüktet, / az erek szállítják a vért, / a kéz csomót köt, kulcsra zár, / gyufát gyújt és megágyaz éjszakára” (Pilinszky János: *Kárhozat*).

³ Balassa Péter *Semmit se látni (Látnak s láttatnak-e Pilinszky János látomásai)* című tanulmányában minderről a következőképp fogalmaz: „A látomás Pilinszky-nél mindig redukció, amely roppant sűrítmény egyúttal, olyan redukció, amely valójában egy bonyolult szintézis végső egyszerűsége – ez a legnehezebb. A kevés, a nincs (itt), a nem látni, a semmi, a hiány, az éhezés, az elhagyatottság végállapotát újra meg újra imagináló összegzés. Az összegzés egyszerűsége ez, az összegzés folyamatában való végigvezetés nélkül. Proklamációkat olvashatunk egy láthatatlan látomásról, nem kép-feltárásokat. Nem tárul fel semmi, inkább valami összezáródik a sűrítményben, a pontszerű végszavak egymás mellettiségében” (BALASSA 1997; 26). Jelenits István megfogalmazása a következő: „verseire [...] nem a mozdulatlanság jellemző, inkább nagyon sokfajta mozgást merevítenek meg egy pillanat metszetében...” (JELENITS 2000; 294).

Juhász Erzsébet Pilinszky költészetének azt a korszakát, amelyben az *Infinitívus* is született, összehasonlítva az előzőekkel így fogalmaz: „A magával ragadó szabatos látomás helyett itt a pontos leírásból visszafogottabb vízió kerekedik ki”; ugyanezen tanulmány másik helyén pedig ekképp: „Egyetlen sűrített pontban zajlik itt minden” (JUHÁSZ 1997; 35).

E feszültséget és sűrűséget, mindezt a heterogenitást és egyben szilánkoságot, mint megállított időt, amelyet a pillanat szemlélhetővé válásaként tudjuk megfogalmazni, pontosabban a *megállított időben szemlélhetővé váló pillanat belső intenzitásaként*, amelynek kiterjedését, e *lehatároltságot* a *zóna*⁴ névvel látjuk el. Ebben a zónában, ebbe a zónába *terelődve* érthetjük meg a fentiekben válasz nélküli üresség állapotaként és elérhetetlenségként/hozzáférhetetlenként felismert beszédegységeket is, illetőleg kihallgatni az egyes beszédegységek, az egymást követő mondatpárok között feltárulkozó csöndekét.⁵

A zóna térénuma elsőként *hangzásvilág*. Ebben a láthatatlanságban (amiként a 3-as lábjegyzetben olvasható idézetben Balassa Péter fogalmaz) a megszólaló kilétére következtetni lehetetlen, főként azért, mert eldöntetlen, eldönthetetlen, hogy a kijelentést tevő vajon tanúként/közvetítőként van jelen; vagy a megszólaló az önmaga létlehetőségeit „veszi számításba”; netán több, önmaga lehetőségeit számba vevő tájékoztató hangzik fel, amelyek önmagukról tanúskodva, akárha nem tudnák önmagukat állítani, elmondani⁶; esetleg több tanú van jelen; vagy mindez a hangzás *irányadásaként*, a *helyszíni szemle használati utasításaként egy táblára írva*⁷ fogadja az „arra tévedőt”, „az oda térőt”.⁸ De kérdés az is, talál-e egyáltalán ott valakit. Vagy mindez egy *kérés az ott-maradásra*, a *figyelem-adásra*? Ha tanú(k) van(nak) jelen, vajon a kijelentés vonatkozási szubjektumával egyenlőtlen a viszonyuk, és ha igen, vajon van-e, marad-e, szükséges-e egyáltalán, hogy

---

⁴ A *zóna* kivülisége nem meghatározható, nem megismerhető. A zóna nem elkülönítés, nem visszavonulás, behúzóadás. Átjárhatóság benne, rajta keresztül, belőle *ki* vagy *be* nem tételezhető, híján van minden nyitott struktúrának, belső intenzitása nem meghatározható; lehetetlen középpont.

⁵ „valami» van közöttük” – bár Tolcsvai Nagy Gábor ezt a *Négyosoros* egyes sorainak kapcsolódásait elemezve írja, úgy gondoljuk, e megfogalmazás itt is pontos és érvényes (TOLCSVAI NAGY 2002; 124). Schein Gábor Pilinszky költészetének csendpoétikája kapcsán írja: „...a kimondhatatlan nem valami egészen más, mint a nyelv, sőt nagyon is nyelvi természetű, mert azt a helyet jelöli ki, ahol a beszéd születik” (SCHEIN 1996a).

⁶ Mi lehet ebben az esetben ez az eltartottság, egyes szám harmadik személyű megszólalásba történő *kiutalás*? Az én nem jelölhető meg minden további nélkül első személyként?

⁷ Vö.: „Táblára írva nyakadba akasztjuk / történeted” (Pilinszky János: *Trónfosztás*).

⁸ De mindenképp megválaszolatlan marad az is, miféle és honnan adódik a kijelentetről szóló, az *azzal* még megcselekedhető lehetőségekről való tudás: melyek azok, amelyek mint lehetőségek nem történtek meg, tehát amelyek *pontosan* rendelkezésre állnak meg annyiban, hogy a *többi* már visszavonhatatlanul és igazolhatóan teljesült?! Ugyanakkor iszonyatos az a felmerülő kérdés is, hogy milyen indítatású lét-tár ez, miféle számadás és beszámoló mindez? Megeshet, egy *egyszerű* kontemplációs szavai ezek?

maradjon objektív alapja megkülönböztetésüknek? Vajon a megszólaló, a közlést megcselekvő és/vagy a jelöletlen vonatkozási szubjektum a közlés pillanatában lát-e, láthat-e bármit? (Van-e egyáltalán szeme? Szeme lehunyva épp? Elfogyott-e a szava? Dadog? Kérdezhető-e? Van-e egyáltalán lélegzete? Vajon a felhangzó kijelentéseknek van visszhangjuk?) Ugyanakkor eldönthetetlen, hogy a megszólaló közlések vajon valamilyen előzetes kérdésekre adott feleletként aposztrofálódnak, kapcsolódnak-e egy őket megelőző megnyilatkozáshoz, vagy *csupán megtörténő mondások*?

A zóna körülölelttségének közege a *lehet* erősen kifejezett jelenléteként egyszerre szólítja magához az elkerülhető, a nem eljövendőt és a (bármikor/bárhon, akármikor/akárhon) bekövetkezhető, a távolságot és a közelséget, a kiegyensúlyozatlanságot, a fenyegetettséget és a kérést, a teljesülést és a bizonytalanságban állást, a beteljesíthetlenséget és az irgalmat, az elbizakodottságot, a sóvárgást, a megkísérthetőséget, a megkésést, a szabadulást és a néma betöltetlenséget, a passzivitást, az akaratlanságot, a maradnit, a nem mozdulnit, az engedélyadást, a tehetetlenséget, az engedékenységet, az eldöntetlenséget, a felkínálást, a tágabb értelemben vett impotenciát, az előretekintést, a látást, a nyitottság megőrzését, az elutasítotttságot, a viszonyulást, az értelmezettséget, a képesség válást/képessé tételt, a felsebzettséget, az átlényegülést... – a *lehet* tehát egyszerre utal valami felé, ránt vissza, dermeszt, himbál... a jelenben (?), a múlt és a jövő háttérmezsgyéjén. A *lehet*nek, *ennek* a lehetnek így az idő történése, az idő felosztottsága, a tartományok érintkezési pontjai is a kérdezettje.

A zóna határainak belső feszülésében a létezéslehetőségeknek különböző árnyalatai világlanak föl, amelyek hangzásukban és lehetőségadásukban, korlátlan vonatkozásukban válaszolatlanul hagyják, válaszolhatatlanná, idézhetetlenné teszik azt – minthogy elleplezik, kifejezéstelenségbe, nem megnevezhetőségbe lebegtetik –, hogy a kijelentett egy vagy akár több tárgyra, élettelen elemre, dologszerűsége, vagy hogy épp valami előre vonatkozik; eldöntetlenül tátong az is, eredendő erejű annak a jelentésessége, hogy egyetlen kijelentés kapcsán sem tapintható ki, mely nyelvtani személyre vonatkozik, és az, hogy egyáltalán egy fizikai kiterjedéssel rendelkező entitást „jelöl”-e, vagy mindezt egyszerre, *mindenre* vonatkozóan teszi? Bizonyosságként a valami/valakik, valamik/valakik további létezhetőségére, állapotára, így egyben azok (a beszédidőben fellelhető) jelenlétére tett kijelentések mint verifikátumok állíthatóak. S amennyiben egyedül *ez* állítható, úgy akárha valamiféle *bizonyoságtétel* játszódna le a *szemünk előtt* – a tényállás-ismeretet létrehozó meghatározhatatlan erőterében a *van*-ok önmagukban rögzültsége világlik ki, de oly módon, hogy azok saját maguk fölötti *uralma* megrendült, áthelyeződött, pontosabban: a legerőteljesebben ki-, felnyílt önmaguk *fölött*.

Ennek a felnyílásnak, ennek a világosságot magába alig-alig engedőségek pontosan kijelölt helye van: fontos kihangsúlyozni, hogy ez az egyben rögzültség és felnyílás (nem befejezettség) minden beszédegység (verssor) utolsó verbalizált elemeként, pontosabban velük együtt az őket követően kirakott, beszédegységet záró pontok után lesz jelen.

A zóna látóhatárát, a fel-felvillanó földerengést, fényszilánkokat a szó-fajukat tekintve főnévi igenevek (a vers címére egyértelműen visszautaló infinitívuszok) konceptualizálta lehetőségértékesítések mutatják meg, hozzák el.

A *kinyitni* és *bezárni* párbeszéde⁹ egy remélhető átjárhatóságot, egy elváltató, de engedelmes-bebocsátó állapotot, létezését ránt magához, de úgy érezzük, arról is beszél, hogy erről a kinyithatóságról és az átjárás megszűntethetőségéről valamiféle tudás alapján tevődik meg a kijelentés. De azt is faggatja – paradox módon ebben a zónában –, hogy vajon mit jelent kívül rekedni, s mit a bebocsáttatás? (S vajon *mi* cselekedjük meg, vagy velünk cselekszik meg? Vajon formátlan-e az akarat?) S azt is, mit jelent a kettő között *állás* akár egy pillanat(r)a is¹⁰; vajon melyik közelében állás az erősebb vonatkozású; vajon lesz, aki elmarad, s lesz-e olyan, akit kilök? Milyen a sűrűsége a *retesznek*? Vajon lesz-e érkező, vagy távozó lesz annak neve; vajon mi a hiány s mi a távolmaradottság; vajon *egy valami* jövetelnek, látogatásnak *nyílhat* (csupán) majd *az* meg? Mi a felelőssége a kinyitgatásnak és mi a bezárulásnak? Azt is kérdezi, hogy a/minden kinyit(tat)ás állapotát a bezártság-bezáródottság előzi-e meg. És ajtó, kapu, kamra, cella, börtön, könyv, határ, szárnyas oltár... is eszünkbe jut. És a kopogás, a kopogtatás, az udvar és a kiszámíthatatlan betérő, de a toporzékoló és marasztalhatatlan távozó is.

A *fölkötni* és *levágni*, a fölkötés és a levágás, a fölköt és a levág látványban és kijelentésben a higgadtság, az elfogadás, a beletörődés, majd egy rezzenéstelen/cselekvésképtelen elítélt, ítélőszék, egy fogoly vagy fegyenc, egy test, az életét eldobó, a bűnös és a bűnösség/büntelenség, értetlenség, valami irracionális ráutaltság, vágóhíd, vesztőhely¹¹, a *maradék* is helyet rajzol magának. De mindez, akárha valami élelem, táplálék, eledel,

---

⁹ Pilinszky *Kis éjzene* című költeménye *Párbeszédének* sorai – „Erresszettek be, itt vagyok, / nyissatok ajtót, megérkeztem. / Nincs ajtó, mit megnyithatunk. / Nincs retesz, mi kirekesszen” – juthatnak azonnal eszünkbe.

¹⁰ „Nekünk magunknak muszáj végül is / a présbe kényszerülnünk” (Pilinszky János: *Címerem*).

¹¹ A vágóhíd és a vesztőhely az emberi és az állati egzisztencia közötti különbség, a különbség elmosásának *könnyedségét*, e könnyedség kérdéskörét, implikációit is aktivizálja.

zsákmány is lehetne – kampóra, szögre kötözhető felhalmozás és készülődés/varakozás. Ugyanakkor a megmérés, a mérleg mint súlyá zsugorodás is előtűnik. De égbolt és a félreérthetetlen koppanás is felviláglik, és távolságuk összerándulása, összecsuklása. Lépcső, dobogó, küszöb, méterek (innét odáig), varakozás, kiválás, ziháló, majd méltóságteljes matatás, váratlanság, értelmetlen véletlenszerűség, zsinór, pórusos jelenlét, nem-élő-jelen, főnről lefelé, merev tekintet, színek cseréje, méltányosság, kiszámíthatatlanság, kegyelet, oknélküliség, szemle, felkiáltás, perelhetetlenség, végső esendőség, zuhanás, visszahullás, tökéletes engedelmesség, kiűrités, áldozat, tömör hús, hallgatag faktum, visszhangzó némaság... És lüktetnek a veszthely kérdései is, azok, amelyek megkérdik, van-e kijelölt végrehajtó, elkövető, szükség van-e hóhérra? Lenne-e, aki elfordul, van-e, aki szembenéz? „[S] a csönd utána?”¹²

A *szülni* és *ásni* felhangzásakor akárha a szülés mint nyelvi elem maga *hordaná ki* az ásást: a maga erőteljes felhangzása azonnal valami hangszigetelt csenddé lesz jelezve, hogy az elkerülhetetlen része, visszavonhatatlan eleme, lényegi magva, kíméletlen gravitáció. Akárha valami törvény bűnnek minősítené, azonnali (olyan értelemben is, hogy a kettő közötti történésként nem ismer [el] semmit) elföldeléssel büntetné a szülést és egyben a születést is – akárha élve temetne, a *halál* helyett az *életből való kitörlés* hangsúlyát¹³, a minden kauzalitáson kívül álló büntetést szolgálná.

A szülés és az ásás, a szül és az ás felhangzása a lét legalapvetőbb szerkezeteit, kereteihez tartozó világot is kirajzolja: a létrejövésnek, világrajövetelnek, elemi erejű kinyílásnak, a testté válás megpillanthatóságának, az egyedi megmutatkozásának, a létező első lélegzete, a mezítelenség pillanatának, a lüktetés némasága hangzássá levésének, a halandónak a lehetőségét, ártatlanságot; a világosság, az anya-gyermek, az apa-gyermek viszony, az erős viszony, a hozzátartozás, a megnyílás, az át- és belépés, a halandóság, az elsődlegesség, a visszafordíthatatlan horizont, a nem eltagadható, az örökség felelősségét; és a kikerülhetetlenség, kiszolgáltatottság, elhagyatottság, érvényesség, passzivitás, végesség, villanás, kiismerhetetlenség, pusztulás, felcserélhetetlenség, göröngy, föld, lapát, elvehetetlenség, elfoszlás, megfosztottság, felszámolás, áttűnés, összeköthetet-

¹² Pilinszky János: *Veszthely télen*.

¹³ S bár nem célunk semmiféle tematizálás, úgy gondoljuk, az értésfolyamathoz, a jelentés feltárásához hozzájárulhatnak azok a gondolatok, amelyek a holokausztnak arról a megkerülhetetlen és elkerülhetetlen iszonytató tapasztalatáról beszélnek, amelyben „...a születést érvényes törvény minősíthette halálbüntetéssel sújtott bűnnek, kivonva a bűn fogalmát a szabadság morális diskurzusából...” (SCHEIN 2002; 112).

lenség, kívül rekedt világosság bekövetkezhetőségének elkerülhetetlenségét és uralhatatlanságát, a kérdezhetetlenség vertikális rétegződéseit, az idegenséget, tisztaságot, az összeegyeztethetlenséget, megsemmisülést/megsemmisítést.

Ebben a zónában a *még* egy véghetetlen háttér és előtér előtt álló *valami(k)/valaki(k)* egyetlen „szóhoz” jutó pillanata. A *még* várakozás, illetőleg nem meghatározható végpontú várakozás. A *még* ezzel egy időben a visszautalás megkísérlése elutasításának az állapota is: nem közöttiség; a megszakadás/megszakítás pillanata. A *még* a beszédidő pillanatáig már bekövetkezettek és a beszédidő pillanata közötti összetarthatóságának bizalmáért nem vállal felelősséget, így jövőre való irányultsága és a beszédidő pillanatában való benne állása (is) elhelyezhetetlen: a még ekképp töredék, szilánk – önmagába záruló esetlegességgként tárul fel, *van*.¹⁴ A lehetőségesséért, a meghatározatlan végpontért vállalt felelőssége (minthogy az lefoszlik róla) semmire sem mutat viszonyra, egy képtelen igénnyé, így saját maga akarása bejelentésének *ezerszeres ismétlésévé*, *ezerszeres ismétlődésének rögzítésévé* lesz, válik. A még így már nem várakozás, már nem meghatározatlan végpontú várakozás, inkább önmagában dadogó-esendő és emlékezet nélküli artikuláció, *hívás*, amely nem képes el(né)mú(u)lni – mozdulatlan figyelem, dermedt-rebbenő *szükség*, nem cselekvő cselekvés, nem felfogható virrasztása és kitágulása egyetlen felszúrt pillanatnak.

Ezzel az elmúlni áll iszonytató feszültségben az *és* által felvezetett lehetőségek *siettsége*, *sietősen-fellépése*, amely így a kiérthetetlen dadogást beszédképtelenséggé törleszti. (Gondoljunk csak a becsukott, a levágott és az elásott egyértelmű, de iszonytató artikuláció-képtelenségére... Pontosabban: mérhető-e, miképp mérhető, hogyan ítélni meg a becsukott, a levágott és az elásott egyértelmű, de iszonytató artikuláció képtelensége.)

A fent feltártakat összefoglalva, az értelemnyeres lehetőségeit tovább kutatva elmondhatjuk, hogy az *Infinitívusz zónája*, kimondódása paradox módon hang, szó nélküli, de arc, attribútumok nélküli is, mozdíthatatlan teremtmény(ek) tere, amelyben a legelemibb létezéslehetőségeket, a létezés és a létező létezetőségeit, az azonnali visszavétel lehetőségességét, *valami* ítélet (rátalálás, elhagyás, halál, születés) megtörténhetőségét *ezerszeres ismétlésében* egyként szólítja meg egy véghetetlenül a *saját pillanatában* tartott, múlni nem tudó jelen. A kinyitás és bezárás, fölökítés és levágás, születés és elföldelés dadogása-szilánkossága présének csöndjében azonos intenzitással *van* bebocsáttatás, elhagyatottság, felkínálás, hiábavalóság,

¹⁴ Vö.: „Nincs erősebb, valódibb szavunk a bennünk várakozó magány, elhagyatottság kiáltásánál, ennél a beszédes, könyörgő csöndnél, mely egyedül azzal mutat magára, hogy van” (PILINSZKY 1977).

szükség, test, áldozat, csecsemő, vesztőhely, kiszámíthatatlanság, megtérés, bűnösség, kegyelet, felkiáltás, földbe tétel: irdatlan-azonos, nem közelíthető, „kapcsolhatatlan” alig-távolság(ok)ban tárul fel egyszerre a közelség és az eltartottság, az üdvösség és a kárhozat *minden* jelentésségét egyszerre fibrilláló egymásba emelése. Az *Infinítívusz zónája* így a pillanatra fennakadó lélegzet fókuszálhatatlansága – valóságos, de megjelölhetetlen, amiként a fent már mozgásként megjelölt bűnösség fogalma.

„A bűn Pilinszky lírai énje(i) számára egzisztenciális bűn...” (TOLCSVAI NAGY 2002; 161). Pilinszky a bűnt „a kierőszakolt létezés valóságos és inherens tényének tartj[a], ami nem valamely cselekedettel költözik az életbe, hanem történetként ott van, amennyiben van élet, és világossá teszi, hogy a létezés nem megítélhető, de kezdettől fogva ítélet alatt áll”¹⁵ (SCHEIN 1996b). Ugyanakkor a bűn, a bűnösség, a bűnmagyarázat középpontjában Pilinszky-nél a *Szálkák* című kötet poétikai világával kezdődően¹⁶ „nem az ember lealacsonyításának, a szerencsétlenségben részletetésének e világi cselekvő végrehajtója áll [...], sokkal inkább a szerencsétlenség elszenvetője” (TOLCSVAI NAGY 2002; 161).

Ehhez a bűnfogalomhoz, ehhez a meghatározottsághoz tapad hozzá erősen a szubjektumot lényegileg megteremtő, a lényegszerkezetét meghatározó *szabadság* is. Karl Rahner *A hit alapjai* című kötetében a szabadságot úgy határozza meg, hogy az „az emberi létezés egzisztenciáljai közé tartozik” (RAHNER 1985; 113), illetőleg, hogy az „az egzisztencia megvalósulásának eredeti, egyetlen egészére irányul” (RAHNER 1985; 124). Észlelése tehát ahhoz köthető, hogy a szubjektum szubjektumként élje meg magát. Ugyanakkor a szabadság elsődlegessége az, hogy a szubjektum felelős önmagáért – amiként a bűn, úgy az is teljes egészét érinti. Rahner nagyszabású munkája a szabadság és egyben a bűn kérdéskörét és meghatározottságát vizsgálva arról beszél, hogy „[a]z a keresztény tanítás,

¹⁵ Vö.: „mindenki mástól elkülönítő sajátom éppen egybeesik azzal, ami összeköt azokkal, akik szintén ezt a címet viselik” (HANKOVSKY 2004; 2).

¹⁶ „A lírai szubjektum már Pilinszky korai lírájában is meg akart szabadulni személyiségétől. Ekkor azonban ez a törekvés a kierkegaard-i értelemben vett inautentikus lét, a »nem akar önmaga lenni« törekvés jegyében történt. A lírai szubjektum azért akart hátat fordítani szubjektumlétének, és feloldódni a transzcendenciában, mert nem képes elviselni az emberi egzisztenciával szükségszerűen együtt járó szenvedést. Pilinszky kései lírájában azonban a szubjektum paradigmát vált: nem azért akar megszabadulni személyiségétől, mert képtelen elviselni az emberi léttel járó szenvedéseket, hanem azért, hogy kiteljesítse az isteni szeretet áramlását, e cél végrehajtása érdekében pedig éppen azokkal a feladatokkal, s azzal a szenvedéssel néz szembe, amelyek elől korábban meg akart futamodni” (KÁLECZ-SIMON 2014; 92–93).

hogy a szubjektumra jellemző valódi szabadság legradikálisabb értelmezése és fenntartása esetén lehetséges Isten elutasításának a bűne, voltaképpen azt mondja ki, hogy az egyes ember egzisztenciájának két végső lehetősége közül valamelyik valóban az ő legsajátabb lehetősége” (RAHNER 1985; 122). Mindez azt állítja, hogy semmikor sem tud(hat)juk teljes bizonyossággal, hogy valóban bűnösök vagyunk-e, de teljes bizonyossággal tud(hat)juk, hogy valóban lehetünk azok.¹⁷ Pilinszky bűnösségfogalmát (mint ahogy arra Schein Gábor is rámutat) továbbá erősen meghatározza Pál apostolnak a bűn történetének értelmezése: amely szerint a bűn Isten „akarata szerint azzal a paradox értelemmel bír, hogy előkészít az isteni szeretet befogadására” (SCHEIN 1996b); „az ítélet alatt való létezés, a bűnöző-mivolt, a kárhozathoz való közelség, az etikai önmegváltás lehetetlensége mint »vereség« éppen a megváltásra való mérhetetlen rászorultságot jelenti” (SZŰCS 2008; 98)¹⁸; „A bűnhődés [így] a bűn nyomán nem a kegyelem hiánya [...], sokkal inkább a teljesség felé haladás...” (TOLCSVAI NAGY 2002; 162).

A bűnhődés (minthogy a bűn a bárki/akárki jele, mindenkire vonatkozó és vonatkoztatható) csakis a szubjektum szabad akaratáról való lemondás¹⁹ (felelős döntése, magához térése, tehát ellenállásának felfüggesztése²⁰) révén történhet – egy semmit meg nem tartva állapot: tehát önátadás révén, amelynek akarását sajátként, a sajáttól is jobban óhajtottként kell

---

¹⁷ „Az ember sohasem tudja teljes bizonyossággal, hogy cselekedetének objektíven vétkes eleme – amelyet esetleg egyértelműen meg tud állapítani – Isten elutasító voltaképpeni és eredeti szabad döntésének tárgyasítására-e, vagy egy olyan szabad ténykedésnek rákényszerített és szükségszerű anyaga, melynek végső mibenléte rejtve marad ugyan a durva, empirikus megfigyelés elől, de éppenséggel lehet Isten igenlése is. Sohasem tudjuk teljes bizonyossággal, hogy valóban bűnösök vagyunk-e. De teljes bizonyossággal tudjuk, hogy valóban lehetünk azok, mégpedig akkor is, ha látszólag jó bizonyítványt állít ki a hétköznapi polgári erkölcs és indítékainknak saját magunk által manipulált reflexiója. Mivel a szabadság eredeti lényege szerint az egzisztencia megvalósulásának eredeti, egyetlen egészére irányul, tehát csak akkor valósul meg végérvényesen, miután tevékenyen átadta magát élete tettévé a halál teljes tehetetlenségének, ezért a bűn lehetősége olyan egzisztenciál, amely elkerülhetetlenül hozzátartozik az ember földi életének egészéhez” (RAHNER 1985; 124).

¹⁸ Vö.: „...a megváltás azért lehetséges, mert nem vagyunk érdemesek rá” (FERENCZI 2009).

¹⁹ A szabad akaratról való lemondás ugyanakkor a magáról való lemondás nem-lemondása. Vö.: „A megvonásban is van adakozás” (GADAMER 1994; 201). Továbbá: „Mindazáltal ne úgy legyen, amint én akarom, hanem amint te” (Mt 26:39). „Ha a földbe esett gabonamag el nem hal, csak egymaga marad; ha pedig elhal, sok gyümölcsöt terem” (Jn 12,24).

²⁰ Minden tettét magáért a tettért érdemes megcselekednie.

megselekedni. Bende József megfogalmazásában: „a kreatúraélet önátadó elfogadása [...] egyféle »action non-agissante« (»nem-cselekvő cselekvés«), szellemi értelemben vett mozdulatlanság” (BENDE 2000; 212–213).

Az *Infinitívusz zónája* ugyanakkor nem tud minderről, ennek tudását nem hangsúlyozhatja. Az *Infinitívusz zónája* a mozdulatlanság feloldhatatlan sűrítmény állapota, amely egyszerre a *mozdulás* akarásának *nem akarása* – és a *mozdulás* nem akarásának *akarása*; de a *mozdulás* akarása nem akarásának – és a *mozdulás* nem akarása akarásának a *megtörténe*. Az *én* olyan fokú (ön)korlátozása – az érzékelések oly fokú levágása és szótlansága, olyan feltétel, fényzilánk, íz, hangzás, tapinthatóság, szag, társiasság nélküli jelenlét –, hogy nem fejtünk ki minden hatalmat, amivel rendelkezünk. És ott, akkor ez egy megélt, tűrhetetlen üresség²¹, olyan üresség, amelynek létezetősége ellentmond minden természeti törvénynek.

Mi is tehát az *Infinitívusz zónája*, mi hát az infinitívusz? Tűrhetetlen üresség; egy lehetetlen pillanatba záródó iszonytató nyitottság; megjelölhetetlenségében azonos távolságban létezés *minden bármitől*; fókuszálhatatlanság; valami, ami összeérinthetetlenül együtt lélegezteti abszurditásában, abszurd módon az elhagyatást, a rátalálást, a születést, a halált?²²

Az infinitívusz hasonlíthatatlan csönd, rettentő hallgatás/szóra bírhatatlanság. Közölhetetlen annyiban és annyira is, hogy semmiféle ökonómiában nem működik: nem közöttiség, nem *várakozás* valami ellenértékre, nem elvárás, nem esély²³, nem fenyegetés, nem feltétel, nem kiszolgáltatottság (merthogy a kiszolgáltatottság egyértelmű tudása), nem vád, s nem is önvád.

Az infinitívusz az üresség olyan felfoghatatlan virrasztása/őrzése/éberen tartása, amely nem irányul(hat) semmire, nem tud(hat) semmiféle irányultságról, éberség, amelyben tehát nem lelhető fel semmiféle önközlési szándék. Az infinitívusz, ez a zajló üresség (amely nem engedi önmagát elutasítani), ráhagyatkozás, a lehetőségesség összessége feltétel nélküli elfogadásának mérhetetlen (folyamatos felajánlásában létező) (meg)hí-

²¹ Vö.: WEIL, Simone (1994): *Kegyelem és nehézkedés*. Pilinszky János fordításai. Vigilia, Budapest (XX. századi keresztény gondolkodók).

²² Vö.: „A prése adott Pilinszky-válasz a teljes kiüresedés, egyszerűvé válás, melyben feloldódhat a világ abszurditása, az ellentétek szorítása, megszentelődhet a katasztrófa” (VORZSÁK 2011).

²³ Vö.: „A figyelem nem hasznos, s ismeretlen számára az az üzletelés, melyben eladjuk erőfeszítésünket egy eredmény érdekében; éppen ellenkezőleg, egyedül az érdeknélküliség teszi lehetővé számunkra, hogy fölfedezzük, mi tölthet be bennünket (TURAI 2012; 121). (Az idézett részt franciából Turai Laura fordította a következő kötet jelzett helyéről: HEIDSIECK, François [1967]: *Simone Weil*. Seghers, Párizs, 114.)

vása és elviselése²⁴, illetőleg elfogadása annak a természeti törvényeket és az ökonómiát nem ismerő beszédnek, ami mindezt előkészíti, és elfogadását várja.²⁵

Értelmezésemben az *Infinitívusz* világa, pillanata (mint az idő készülődése), sűrűsége olyan egzisztenciális igény jogosultsága és következménye, amely hasonló a Passió világában levés eszméletéhez – belé helyez.²⁶ Ez a pillanat a Passió minden pillanatában levés, de a Passió utániség és a harmadnap feltámadás előtti állapota is. Tehát a nagypéntek éjszakájától húsvétvasárnap hajnalig tartó időszak: az üdvtörténetnek az a pillanata, mikor az „Isten halott”, s még nem dőlt el semmi (a világ a megváltatlanság és a megváltottság keresztútjánál van).

Az infinitívusz az apostolok, a kortárs és a „hajdani” hívők nem tudásának pillanata (akik nem ismerik/ismerhetik [fel] a jövőt, nem tudhatják a harmadnap dicsőséges történéseit, hogy a reménytelenség reményné lesz).²⁷ De a nagycsütörtök, az önátadás, az önfelajánlás(tól kezdődő) pillanata is, és közvetlenül az *emmauszi vacsora* kenyértörése előttiség végheletlensége is.²⁸ Az infinitívusz így nem hitesemény-hely, nem az átváltoztató kegyelem helye. Kegyelemmentes, kegyelem nélküli, kegyelemtelen²⁹,

---

²⁴ Érdekes megfigyelni a francia *abandon* főnév jelentésvonzatait: elhagyás, elhagyatottság, elhanyagolás, lemondás, ráhagyatkozás.

²⁵ „[F]elismerése azonban soha nem egyértelmű, még a legteljesebb lemondásban és odaadó ráhagyatkozásban is felmerülhet: vajon véges, emberi akarat érvényesüléséről van-e szó, vagy Isten üdvözítő akaratának beteljesítéséről? (MÁTHÉ 2002; 711).

²⁶ Vö.: ELIADE, Mircea (1987): *A szent és a profán*. A vallási lényegről. Ford. BERÉNYI Gábor. Európa, Budapest. De Pilinszky *csendélete* is megidéződik: „Tudjuk jól, az játszódik itt le, ami a Golgotán” (PILINSZKY 1962).

²⁷ Vö.: HANKOVSKY Tamás (2001): *Szent idő és költészet*. Tanulmányrészlet Pilinszky János vallásos művészetfelfogásáról. Ford. SKULTÉTY Kornélia = *Tanítvány*, 3–4. 55–68. <http://hankovszky.tamas.btk.ppke.hu/pb/szentid.pdf> (A letöltés ideje: 2015. október 06.)

²⁸ A test felajánlásáról, önátadásáról, arról, hogy miképpen teszi a megváltás eseményét egésszé, beszél végtelen egyszerűen és megrendítően Visky András: „Ügy törté meg a kenyeret, hogy önmagát is megtörte a kenyér megtörésében. Létrejött a teljes azonosulás a kenyér és a cselekvő személy között, ami a kenyeret mint az eukarisztia elementumát, mágikus otlétét eltünteti. Marad a mozdulat teljessége, az alapító tett egyszerűsége, ami összeköti az utolsó vacsorát a hegyen bemutatott áldozattal és a halálból való kikeléssel” (FERENCZI 2009). Máthé Andrea *Egymásra utaltan* című tanulmányában hasonló érzékenységgel fogalmaz: „Nem véletlen, hogy a test és a vér felajánlása és átnyújtása közvetlenül és a megtör(et)ésben történik: előjele ez a megroncsolt szép(ség) botrányának, a megaláztatás-vállalás nagyságának, az önfelajánlás és önátadás teljességének” (MÁTHÉ 2006; 28).

²⁹ „[A]mikor feloldozhatatlanul még nem lehet szabadulni a szörnyűségektől és a vagozásba, félelembe éppúgy belevegyülhet” (KABDEBŐ 1980; 252).

kommunikálhatatlan. Az infinitívusz az üres sírban való benne állás, eldöntetlen és véget nem érő, *bordozó pillanata* is. Észlelet – hogy: *iszonytató*; hogy *megnevezetlenül*; hogy *történik*, hogy *létközelsége tagadhatatlan*; hogy *nyitottsága elviselhetetlen*. Az infinitívusz a krisztusi elhagyatottságnak, a hívás *hiábavalóságának* is a pillanata.

Infinitívusznak lenni, a megfeszítettel lenni, akképp is, hogy velünk van/volt, velünk *virraszt(ott)* végig húsvét reggeléig, de talán általunk felmérhetetlen és még nem hitté tett feltámadása után is. Az infinitívusz akár a nagycsütörtöki utolsó vacsora és a Getsemáne-kert virrasztásával kezdődő, majd az emmauszi kenyértörés mozdulata előtti lélegzetet is magához rántó minden pillanatnak a végtelenedése, egybe emelődésük, fibrillálásuk mozdulatlansága.

Pilinszky János *Infinitívusz* című verse a várakozó kegyelem lehetőségének beszéde, beszédmódja, mégis azt érezzük, nem ismer(he)t i meg a kegyelem lehetőségességét. Ezért beszélünk egy időben mozdulatlanságról, fibrillációról és fennakadt lélegzetről. Mondásában (amely nem kérés, amely nem állítódás, amely nem tétlenség) „érezhetően” válaszra *hív*: az *Infinitívusz* olyan *valami*, pontosabban valóság³⁰, amely akárha sohasem tudna véget érni, amely állandóan újakezdődik, múlni nem tudó jelen, véget nem érő ismétlődés. Olyan ismétlődés, újbóli és újbóli felfakadás tehát, amely nem (az emlékezés modern és görög fogalma szerinti) múltra nyílik rá, és ezáltal benne nem történeti idő, hanem *valami* egyidejűség jelenik meg, amely szétzilál, hiszen benne megtörténik, egyszerre megtörténhet minden, csak *az egyetlen* nem tud.³¹

---

³⁰ „A hermetikusnak tekintett vers megértéséhez csak a platonikus kettősségek felfüggesztésével juthatunk közelebb, tehát akkor, ha komolyan vesszük az ilyen műalkotásoknak azt az intencióját, hogy a nyelv nem a valóság megkettőzése, hanem maga is valóság. Hiszen tapasztalnunk kell a hagyományos értelemben vett »jelentés« lehetetlenségét” (SCHEIN 1995; 203). Ennek a valóságnak a megteremtődéséről Turai Laura így fogalmaz: „A költő »önkiüresítését« a szavakba vetett hit diktálja, mely aktus [...] az imádságra való felkészüléssel rokonítható. Ahhoz, hogy a papíron megfelelő szavak jelenjenek meg, meg kell teremteni a megfelelő kiinduló állapotot, ami tulajdonképpen maga a nullponti állapot. Így válik lehetővé – és ez Pilinszky költészetére különösen jellemző – a szavak erőköreinek megteremtése a sűrítésre való intenzív törekvés által” (TURAI 2012; 121–122). Tolnai Ottó pedig ekképp: „Áprilynál megtaláltam valamit [...] Mikor ő azt írja, hogy encián, akkor az encián, a rilkei encián nála valóságos encián is és a vers szavai is. És nekem fontos ez az egybeesés” (TOLNAI 2004; 48).

³¹ „Ki tudja felmérni, milyen távol van a kereszt napja a harmadik naptól, és ki tudja, mi az, ami már megtörtént?” (SCHEIN 1996b).

Kiadások

- HAFNER Zoltán (szerk.) (2015): *Pilinszky János összes versei*. Magvető, Budapest
- PILINSZKY János (1993): „Az imáról” = HAFNER Zoltán (szerk.): *Pilinszky János összegyűjtött művei. Tanulmányok, esszék, cikkek I. Századvég*, Budapest

Irodalom

- BALASSA Péter (1997): Semmit se látni (Látnak s láttatnak-e Pilinszky János látomásai?). In TASI József (szerk.): „*Merre? Hogyan?*” Tanulmányok Pilinszky Jánosról. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 26–30. http://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_PIMU_Pimkonyvei_06_merre/?pg=0&layout=s (A letöltés ideje: 2015. november 6.)
- BENDE József (2000): Pilinszky és Simone Weil. In HAFNER Zoltán (szerk.): *Senkiföldjén*. In memoriam Pilinszky János. Nap Kiadó, Budapest, 207–218.
- FERENCZI Andrea (szerk.) (2009): *Mint aki látja a hangot – Visky Andrással beszélget Sipos Márti*. Harmat, Budapest. <http://www.litera.hu/hirek/mint-aki-latja-a-hangot>
- GADAMER, Hans-Georg (1994): *A szép aktualitása*. Ford. BONYHAI Gábor. T-Twins, Budapest
- HANKOVSKY Tamás (2004): A megváltott lét hermeneutikája (Pilinszky János: Címerem) = *Tiszatáj*. Diákmelléklet, LVIII. évf. 96. 1–10. http://epa.oszk.hu/00700/00713/00149/pdf/tiszataj_EPA00713_2004_01_mell_01-10.pdf
- JELENITS István (2000): *Az ének varázsa* = Új Ember, Budapest
- JUHÁSZ Erzsébet (1997): Az áldozat eleme Pilinszky János költészetében. In TASI József (szerk.): „*Merre? Hogyan?*” Tanulmányok Pilinszky Jánosról. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 35–40. http://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_PIMU_Pimkonyvei_06_merre/?pg=0&layout=s [2015. november 6.]
- KABDEBŐ Lóránt (1980): A harmadik napon átélt Passió (Pilinszky János költészete a Nagyvárosi ikonok-ig). In Uó: *Versék között*. Magvető, Budapest, 247–268.
- KÁLECZ-SIMON Orsolya (2014): *Egzisztencialista líra a közép-európai régióban: Pilinszky János és Slavko Mihalić költészetének komparatív elemzése*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola. <http://doktori.btk.elte.hu/lit/kaleczsimonorsolya/diss.pdf> [2015. október 16.]
- MÁTHÉ Andrea (2002): Otthon lenni lélekben = *Vigilia*, LXVII. évf. 9. 710–714. http://vigilia.hu/node/Vigilia_2002_09_facsimile.pdf
- MÁTHÉ Andrea (2006): Egymásra utaltan = *Úrvesztőben*. Vigilia, Budapest
- PILINSZKY János (1962): Szakrális csendélet = *Új Ember*, XVIII. évf. 45. <http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/PILINSZKY/pilinszky00373/pilinszky00529/pilinszky00529.html> [A letöltés ideje: 2015. november 26.]

- PILINSZKY János (1977): A magányról = *Új Ember*, XXXIII. évf. 5. <http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/PILINSZKY/pilinszky00373/pilinszky00927/pilinszky00927.html> [A letöltés ideje: 2015. november 26.]
- RAHNER, Karl (1985): *A hit alapjai*. Bevezetés a kereszténység fogalmába. Ford. ENDREFFY Zoltán. Pázmány Péter Római Katolikus Hittudományi Akadémia Levelező Tagozat, Budapest
- SCHEIN Gábor (1995): A hermetizmus fogalmáról és poétikájáról = *Literatura*, XXI. évf. 2. 192–203. <http://real-j.mtak.hu/1465/> (A letöltés ideje: 2015. december 3.)
- SCHEIN Gábor (1996a): A csend poétikája Pilinszky János költészetében = *Jelenkor*, 4. <http://www.c3.hu/scripta/jelenkor/1996/04/schein009.htm> (A letöltés ideje: 2015. november 3.)
- SCHEIN Gábor (1996b): Az eszkatológikus szemlélet uralmáról és az apokaliptikusság visszavonásáról Pilinszky János lírájában = *Alföld*, XLVII. évf. 4. <http://epa.oszk.hu/00000/00002/00006/schein.html> (A letöltés ideje: 2015. november 2.)
- SCHEIN Gábor (2002): Összekötni az összeköthetlent. Megjegyzések Kertész Imre prózájához. In SCHEIBNER Tamás (szerk.): *Az értelmzés szükségessége*. Tanulmányok Kertész Imréről. L'Harmattan, Budapest, 103–118.
- SZEGŐ János (2011): *A hét verse – Pilinszky János: Passió* (2011. 04. 25.). <http://www.litera.hu/hirek/a-het-verse-pilinszky-janos-passio> (A letöltés ideje: 2015. november 10.)
- SZÜCS Terézia (2008): *A tanúság poétikai, esztétikai, etikai és teológiai kérdései a magyar holokausztirodalomban*. Szöveg és emlékezet a kortárs- és utódnemzedékek műveiben, Pilinszky Jánostól Borbély Szilárdig. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Filozófiatudományi Doktori Iskola. <http://doktori.btk.elte.hu/phil/szucssteresia/diss.pdf> (A letöltés ideje: 2015. október 18.)
- TOLCSVAI NAGY Gábor (2002): *Pilinszky János*. Kalligram, Pozsony
- TOLNAI Ottó (2004): *Költő dísznózsírból*. Egy rádióinterjú regénye. Kalligram, Pozsony
- TURAI Laura (2012): *Pilinszky János lírai világlátása a Simone Weil-életmű hajtástörténeti összefüggésében*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola. http://real-phd.mtak.hu/212/1/Turai%20Laura_disszert%C3%A1ci%C3%B3.pdf (A letöltés ideje: 2015. október 10.)
- VORZSÁK Orsolya (2011): *A hallgatás módzatai Pilinszky János és Paul Celan művészetkoncepciójában*. <http://www.keresztenyszo.katolikhos.ro/archivum/2011/augusztus/1.html> (A letöltés ideje: 2015. november 17.)